

KÖNYVISMERTETÉS - BOOK REVIEW

Erste Bauerndörfer – älteste Kultbauten. Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich. Hrsg.: Eva Lenneis. Archäologie Niederösterreichs. Reihenausgeber: Ernst Lauermaun und Franz Pieler, Abteilung Kunst und Kultur des Amtes der NÖ Landesregierung. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2017, 479 oldal, 448 kép.

Látványos és igen széles körű tudományos együttműködésen alapuló vállalkozás végeredményét tarthatja kezében az olvasó, amelyet az Osztrák Tudományos Akadémia tizenhét régész szerző közreműködésével hozott létre. Ugyanakkor nyilvánvalóan a tudományos szerkesztőnek, Eva Lenneisnek is komoly érdeme van e nívós publikáció megvalósulásában. A munka lényegében az első letelepült paraszti gazdálkodást folytató népesség hagyatékát igyekszik bemutatni Alsó-Ausztriából a közelítőleg Kr. e. 5500 és Kr. e. 4000 között eltelt időszakból. Már az ismertetés elején le kell szögeznünk, hogy e testes kötet igazán szép példáját nyújtja annak, hogyan lehet a régészeti hiteles információkat népszerű formában és sok színes illusztrációval kísérve tartalmi együttesbe foglalni. Nyilván nem lehetett egyszerű a számos kiváló szerző tollából származó szövegeket „műfajilag” egységes és könnyen érthető olvasmánnyá varázsolni.

A kötet tematikailag három fő részből áll: az első, bevezető egységben a korai és középső neolitikum régészeti forrásainak, legújabb ásatási eredményeinek bemutatása történik meg, ezt követik az alsó-ausztriai korai neolitikumot, a vonaldíszes kerámia (LBK) kultúráját áttekintő tanulmányok, s végül a középső neolitikum lengyeli (LgK) és „Stichband-kerámia” (STK – tűzdelt szalagdíszes kerámia) kulturális komplexumairól kapunk régészeti összefoglalást. A második és harmadik tematikus egységet külön-külön

függelék kíséri, s ezekben található a vonatkozó szakirodalom, az elterjedési térképek sorozata, valamint a lelőhelyek katalógusa is. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy tulajdonképpen ebben a szerkesztési keretben két önálló „monográfia” követi egymást, a korai, valamint a középső neolitikum teljes értékű régészeti összefoglalását nyújtva. Lényegében mindkét időszaknál azonos rendezőelv érvényesül a tárgyalás tematikáját illetően, így a települések, a temetkezési formák, a vallás és kultusz, az anyagi kultúra, valamint a gazdaság, a kereskedelem és a nyersanyagok képezik a szintézis alfejezeteit. Ezekhez kapcsolódnak az abszolút kronológiai kereteket bemutató és az aktuális radiokarbon-adatokat közlő részek. A középső neolitikum témakörei között egyetlen újdonság tűnik fel: az időszakra különösen jellemző s földműként vagy körárokrendszerként megjelölt „makroarchitektúrának” külön alfejezetet szenteltek. A korai neolitikumban megjelenő körárkok ezzel szemben a települések általános alkotóelemei között, azaz a kutak, kemencék/tüzelőhelyek és a keskeny, ék alakú árokreszek környezetében kerültek tárgyalásra.

A könyv elméleti bevezetőjében olyan esettanulmányok kerültek bemutatásra, amelyek a korai és a középső neolitikum régészeti jelenségkomplexumaira, térbeli környezetére vonatkoznak, illetve azok egymáshoz való viszonyát világítják meg. Lényegében tehát ez a rész hivatott a térbeliségen keresztül módszertanilag összekapcsolni a két időszak későbbiekben önállóan és

részletesen kifejtett régészeti problémaköreit. Ilyen közös alapnak tekinthető a vonaldíszes kerámia (LBK), a Stichband-kerámia (STK) és a lengyeli kerámia (LgK) által képviselt stiláris csoportok földrajzi elterjedése, egykori természeti környezetének meghatározó tényezői. A korai és középső neolitikum települési struktúráinak összehasonlítását, kapcsolatát két modellrégió példáján keresztül mutatják be a szerzők. A két, kiemelt figyelmet érdemlő mikrorégió a Horn és Melk városa körüli települési körzet. Hasonlóképpen fontos településtörténeti adatokat szolgáltatottak St. Pölten térségének nagyfelületű mentő feltárásai is. Ezek a fizikai kontextusok alkalmat adtak arra is, hogy a térinformatika legújabb régészeti alkalmazását, a természettudományos vizsgálatok különböző változatait látványos képekkel, grafikákkal illusztrálják. Ez a magas szintet képviselő vizualitás, a láttatás igényének konzekvens alkalmazása a könyv egészére jellemző szerkesztői alapelvként érvényesült.

Különlegesen reprezentatív képet kap az olvasó a korai neolitikum nagy településeiről, többek között Brunn am Gebirge, Asparn/Schletz vagy Mold összegző képei alapján (Eva Lenneis). Utóbbi település házai, illetve egymást követő időbeliségük modellezése jól illusztrálja a ¹⁴C alkalmazásának újabb lehetőségeit is (Abb. 2.1.1_04). A vonaldíszes oszlopos hosszú házak rekonstrukcióját nagyon hatásosan mutatják be a Schwechaton feltárt egyik épületnek az Urgeschichtemuseum Mamuz Schloss Asparn/Zaya szabadtéri múzeumában felépített valódi térbeli élményt nyújtó változatával. A kora neolitikum településein előforduló sírok, a mindennapok helyszínétől elkülönülő temetők példái bizonyosan mély benyomást tesznek az érdeklődő olvasóra. Ugyanígy mindenkor vonzó témát képviselnek az antropomorf plasztikák és a figurális díszítésű edények példái is. A pattintott és csiszolt kőeszközök nyersanyagai olyan kiterjedt beszerzési hálózatot reprezentálnak az alsó-ausztriai kora neolitikus településeken, mint a sírok mellékletei között előforduló égeikumi Spondylus kagylóból készített ékszereké. Mindezek együttesen egy európai léptéket megvalósító kapcsolatrendszer körvonalaznak már az újkőkor elején, s ebben fontos szerepet játszott a Bakony-, továbbá a Tokaj-Zemplén-vidék a maga speciális kő nyersanyagaival. Kitűnően illusztrálja ezt a megállapítást egy Inna Mateiciucová által megszerkesztett színes analitikus térkép (Abb. 2.5.3.1_01). Összességében világossá válik az is, hogy Közép-Európa, s benne Ausztria neolitikizációja szorosan összefüggött a dunántúli késő Starčevo- és korai kialakuló vonaldíszes ke-

rámia (LBK) kulturális tradícióival, s ma már az érintett népesség genetikai rokonságára nézve is bizonyítékok állnak rendelkezésre. Így tehát az új életforma, a termelő gazdálkodás európai elterjedése etnikus vándorlás és kulturális adaptáció együttes eredményének tekinthető, amelynek kiindulási területe Elő-Ázsia lehetett (Abb. 0.0.1).

A színes könyv leglátványosabb részét a középső neolitikus időszak régészeti emlékei képviselik (Eva Lenneis-Wolfgang Neubauer). Itt a nagy körárokrendszerek magnetómeter-felmérési eredményeit, grafikai rekonstrukcióit (pl.: Abb. 3.1.1_04, Abb. 3.2.1_05, Abb. 3.2.1_14), illetve a Heldenbergben megépített architektúráját (Abb. 3.2.1_22) kell kiemelnünk. Jól látható, hogy a középső neolitikus „rondellák” kutatásában Ausztria rendkívül gazdag tapasztalatokkal rendelkezik Európában, ami jól érzékelhető a publikáció vonatkozó ábráit lapozgatva. Az ausztriai lengyeli és a „Stichband” kulturális környezetéhez szorosan kapcsolódik a dunántúli helyi lengyeli fejlődése, valamint az Alföld Tisza-Herpály-Csőszhalom neolitikus komplexum élete (Abb. 3_01). Ez az összefüggésrendszer éppen a körárok-, rondellaváltozatok ilyen irányú elterjedésével és sajátos helyi típusaival érzékeltethető a legvilágosabban. A monumentális közösségi építmények funkciója, a belső térükbe vezető „bejáratok” orientációja, s ezek komplex értékelése csak multidiszciplináris keretek között valósítható meg, amelyre a kötet mintaszerű példát nyújt. Nagy földrajzi terület összefüggésében általánosságban állapítható meg, hogy a körárokrendszerek építésében testet öltő közösségi öndefiníciók több külső és belső tényező egyedi textúrájában fogalmazódtak meg. Az egyértelműnek tűnik, hogy az árokrendszerek végső formájában a mindenkori helyi geográfiai környezetbe való beillesztés szándéka kiemelkedően fontos szerepet játszott.

A középső neolitikum témakörei között szintén kiemelt figyelem illeti a kultusz és vallás régészeti emlékeit, azaz elsősorban a figurális plasztikák és antropomorf edények alsó-ausztriai példáit. A középső neolitikum anyagi kultúráján belül a lengyeli stílusú kerámiát az teszi különösen látványossá, hogy az edényfelületeket gazdagon díszítették bekarcolt és több színnel festett motívumokkal (pl.: Abb. 3. 5.1.1_11, Abb. 3. 5. 1.1_12-18). Azt, hogy az edények tipológiai sajátosságai milyen időbeli tendenciákat tükröznek, egy szeriációs mátrix mellékelésével szándékoztak illusztrálni (Abb. 3.5.1.1_02). Ez azonban valóban csak „kép” maradt, mert a (Michael Doneus által elvégzett) kiterjedtebb statisztikai elemzés keretrendszerének, alapelveinek ismer-

tetése nyilvánvalóan meghaladta volna a kötet terjedelmi korlátait.

Hasonlóan a korai neolitikumhoz, a lengyeli és a „Stichband”-kerámia időszakának fontos megélhetési alapját érintik a mezőgazdaság, földhasználat, továbbá a vadászat és állattartás kérdéskörei. Az erre vonatkozó, statisztikai értelemben igen reprezentatív növényi és állatcsont maradványok elsősorban Kamegg (Abb. 3.6.1_Tab. 02-03), illetve Friebritz-Süd, Ölkam, Michelstetten leletegyütteseiből származnak (Abb.3. 6.2.1_01-02, Abb. 3.6.2.2_01, Abb. 3. 6.2.3_Tab 01). A kő nyersanyagok egyik különleges körét alkotják azok a jadeit-, omfacit- és eklogittípusok, amelyekből a közép-európai neolitikum presztizs viseleti tárgyát, szimbolikus jelentőségű eszközét, a finoman csiszolt kőbaltát állították elő. Az alsó-ausztriai példányok képi kompozíciója (Gerhard Trnka) esztétikailag ma is lenyűgöző élményt nyújt (Abb. 3.6.3.2_02). Ráadásul fokozza ezt a hatást az az információ, hogy ezek a nyersanyagok a légvonalban kb. 800 km-re található Piemont nyugat-alpi térségéből származnak, s így egy határozott cserekapcsolati irányultságot képviselnek. Ez a kiterjedt kapcsolati hálózat a lengyeli kulturális tradíciók végével, úgy Kr. e. 4025 körül bomlott fel a ¹⁴C-adatok tanúsága sze-

rint. Ezt követően a korábbi kulturális elemek, újakkal kiegészülve, megújult szociális konfigurációkat, újabb kulturális entitásokat hoztak létre ugyanezen a területen a Kr. e. 4. évezred első felében. Mindezzel tehát véget ért az a közel 1500 éves neolitikus fejlődési szakasz, amely Európa nagy területein, bizonyos integrációs folyamat nyomán, hasonló felépítésű szociális rendszereket és rokon közösségi értékrendet valósított meg.

Az előzőekben csupán főbb vonalaiban áttekintett alsó-ausztriai neolitikus összegzés a recenzens nézete szerint bizonyosan betölti misszióját és szélesebb kulturális figyelmet irányít a régészeti kutatások jelentőségére, és mindezt úgy teszi, hogy a tudományos következtetések ellenőrizhető szakirodalmi keretrendszerbe, pontos lábjegyzetek referenciájába ágyazottak. Ugyanakkor e kötet olyan szerencsés műfajt képvisel, hogy egyaránt számíthat a szakemberek és az érdeklődő közönség figyelmére is. Az elvégzett munka sikeréhez csak gratulálni lehet Eva Lenneisnek és a kötetben részt vevő további tizenhat szerzőnek, valamint az Osztrák Tudományos Akadémiának!

RACZKY PÁL
raczky.pal@gmail.com

Michal Ernée: *Prag-Miškovice. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen zu Grabbau, Bestattungssitten und Inventaren einer frühbronzezeitlichen Nekropole*. Römisch-Germanische Forschungen 72. Darmstadt: Von Zabern, 2015. 322 oldal.

Michal Ernée vezetésével 1999–2001 közt Prága külvárosában negyvennégy közép-európai kora bronzkorra keltezhető csontvázas temetkezést tártak fel. A magyarországi kora bronzkor második, illetve a középső bronzkor első felével egyidejű, Aunjetitz-kultúrába sorolható sírok gazdagsága mellett is imponáló terjedelmű és kivitelű monográfia jelent meg róluk néhány évvel ezelőtt. Tizennyolc társszerző közreműködésével a temetkezések szerteágazó, természettudományos módszereket nagymértékben alkalmazó elemzését kísérelte meg Ernée. A kötet magyar nyelvű ismertetésének apropóját a Bonner Jahrbücherben megjelent angol nyelvű recenzió adta.¹ Ugyanakkor hasznosnak tartanám a mű megismertetését a magyar tudományos közeggel, elsősorban a temetkezések feldolgozásában rejlő újabb lehetőségek és megközelítések szempontjából.

Ernée munkáját kezdetben a cseh állam által finanszírozott projektben (2007–2009, GA404/07/1408, An Early Bronze Age Human Community. A Complex Analysis of the Early Bronze Age Únětice Culture Cemetery at Prague 9-Miškovice), majd 2010–2012 közt a Humboldt Alapítvány ösztöndíjasaként, Halléban végezte. Kutatásainak egyes eredményei már 2015 előtt hozzáférhetőek voltak, többek közt egy nagy terjedelmű *Germania*-cikk formájában.² A monográfia megjelenésére is a Német Régészeti Intézet sorozatában nyílt lehetőség, ami még mindig viszonylag ritka az egykori vasfüggönytől keletre lévő országok kutatói körében. François Bertemes segítsége és a gemeinlebarni kora bronzkori temetőről szóló monográfiájának hatása tetten érhető az elkészült műben.³

A kötet bevezetőjét követő két rész az ásatás helyszínének részletes geológiai, domborzati vi-

¹ MELIS 2017.

² ERNÉE et al. 2012.

³ BERTEMES 1989; ERNÉE et al. 2015, 160–167.

szonyait mutatja be Jan Zavřel közreműködésével.⁴ Mivel a leendő épületek helye határozta meg a kutatható terület nagyságát, így a temető, illetve a sírcsoportok teljes kiterjedésének vizsgálatára nem volt mód. A sírok feltárása során többnyire 5–10 cm-ként alakítottak ki mesterséges felületeket (*Planum*), amelyeket fotóval és rajzzal dokumentáltak, az ausztriai, nagy sírszámú, bronzkori, csontvázas temetők dokumentációs módszeréhez hasonlóan.⁵

A hat csoportban (A, B, C, D, E és F) található 44 csontvázas sír régészeti feldolgozásának eredményeit a következő nyolc nagyobb fejezet ismerteti, különválasztva a jelenségek és leletek részletes leírását és feldolgozását. A kötet második felében kapnak helyet a természettudományos vizsgálatok és eredményeik. Ez a fajta különválasztás több helyen ismétléseket eredményez, például a 16. sírből előkerült, ezüstmegmunkáláshoz használt kőeszközökről legalább négy helyen olvashatunk.⁶

A temetkezések leírása és dokumentációja rendkívül alapos. Ez alapján változatos sírgödörformákat és az eltemetett pozíciójának számos kategóriáját lehetett felállítani.⁷ Ezeket azonban csak néhány esetben magyarázza meg a szerző tafonómiai folyamatokkal vagy emberi beavatkozással, pl. a lábak összekötözésével. A sírgödörök méretbeli különbségét a korábbi és későbbi temetkezések közt lehetett megfigyelni, az eltemetett nemével vagy a sírba helyezett tárgyakkal nem mutatott összefüggést. Azonban az egyes sírcsoportokon belüli eltérések összehasonlítása, a temetkezések egymáshoz való viszonyának vizsgálata kevéssé kap helyet a kötetben. A sírok egymáshoz viszonyított helyzete kapcsán egyedül a vertikális statigráfiára térnek ki röviden,⁸ amely a kronológiai modellek felállításához elengedhetetlen.

Tizennégy esetben koporsó direkt vagy indirekt nyomait figyelték meg, amelynek alapján a koporsó általános használatára lehet következtetni a temetkezések későbbi, klasszikus Aunjetitz fázisában.⁹ A sírokban a koporsót ki vagy alátámasztó kövekkel és összetett kőszerkezetekkel egyaránt találkozunk. Ilyen kőkorszori érdekes módon egy 5–8 éves és egy 10 év körüli lánygyermek sírjában fordult elő, a nemüket DNS-vizs-

gálattal határozták meg (l. alább). Ugyanakkor kövek borították a teljesen üres, *kenotaphium*ként értelmezhető 28. sírt. Egy esetben kisgyermek maradványait egy nagy tárolóedényben (*pithos*) tárták fel, a 34. és 24. sírok alatt kibontakozó több temetkezés között.

A temetkezési szokásokat értelmező fejezet¹⁰ a kötet egyik legizgalmasabb része, az egyes temetkezések folyamatának rekonstruálása, amelyben a pontos ásatási megfigyeléseken kívül Antonín Majer sírbetöltéseken végzett szisztematikus foszfátelelmzése¹¹ kulcsszerepet játszottak (1. kép). Ezek alapján négyféle temetkezési formát lehetett meghatározni: 1. elsődleges temetkezés: a feltárt sírgödörbe temetés és *in situ* lebomlás folyamata; 2. másodlagos temetkezés: máshol lebomlott, a feltárt sírgödörbe (részben) lebomlott állapotban eltemetett maradványok; 3. szimbolikus sírok (*kenotaphiumok*): emberi maradványok nélküli sírgödörök, ahol a foszfátértékek sem utaltak szerves anyag lebomlására; 4. egy üresen feltárt sírgödörben mért magas foszfátértékek, amelyek ide eltemetett, majd a bomlási folyamat során eltávolított maradványokra utaltak (1. kép, F). Másodlagos temetkezés négy sír esetében volt megfigyelhető, ezek közül különösen szembeötlő példa a 8. síré, ahol a csontok szabályos téglalap alakú elrendeződése alapján egy faládjába helyezhették el a már lebomlott maradványokat és a hozzá tartozó tárgyakat (1. kép, A, C, D). Egyik másodlagos temetkezés egyben utólagos temetkezés (*Nachbestattung*) volt: a már részben lebomlott emberi maradványokat egy másik, korábban eltemetett egyén sírgödörébe helyezték. Az elvégzett vizsgálatok nagyban hozzájárultak a bronzkori temetkezések komplexitásának megismeréséhez, az elsődleges, másodlagos, szimbolikus és utólagos temetkezések megkülönböztetése fontos módszertani eredmény.¹²

A monográfia következő egységét a sírokban talált tárgyakat régészeti szempontból részletesen elemző fejezetek jelentik.¹³ A sírokból összesen 21 edény került elő, amelyek alapján a temetkezések korábbi – A horizont – és későbbi – B horizont – időszakát el lehetett különíteni. A kerámiafeldolgozás tipokronológiája alapos, sajnálatos azonban, hogy a többi lelettípusnál megfigyelhető készítéstechnikai, funkcionális szempontokat, használatinyom-elemzéseket az edé-

⁴ ERNÉE et al. 2015, 6–19.

⁵ ERNÉE et al. 2015, Taf. 1–49. A legismeretebb hasonló módszerrel feltárt temető Franzhausen I.: NEUGEBAUER-MARESCH – NEUGEBAUER 1997.

⁶ ERNÉE et al. 2015, 113; 130–140; 152–155; 284–285.

⁷ ERNÉE et al. 2015, 48–61.

⁸ ERNÉE et al. 2015, 52.

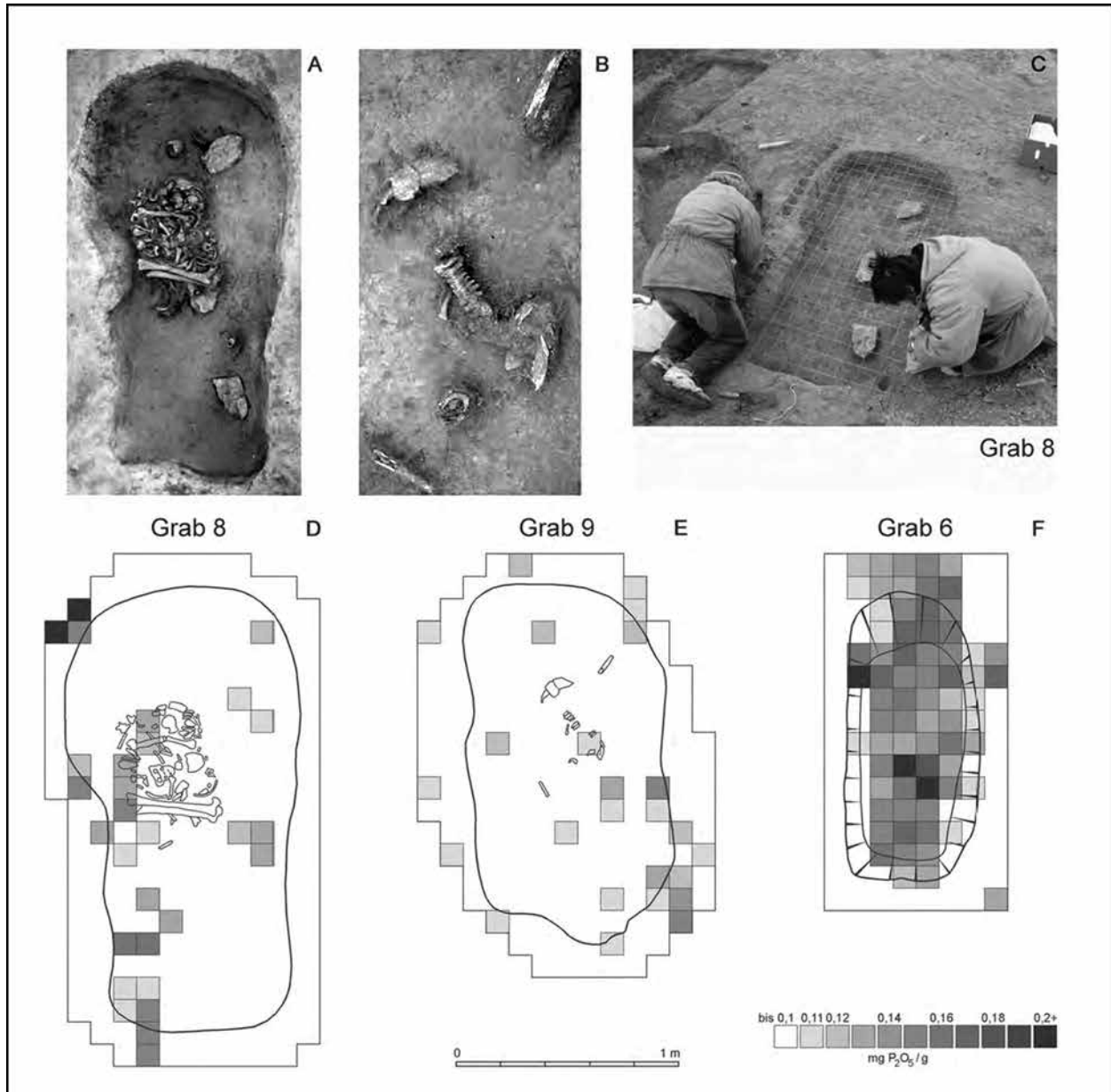
⁹ ERNÉE et al. 2015, 62–68.

¹⁰ ERNÉE et al. 2015, 73–81.

¹¹ ERNÉE et al. 2015, 216–228.

¹² ERNÉE 2013.

¹³ ERNÉE et al. 2015, 81–167.

1. kép. A foszfátvizelések eredményei a különböző temetkezési formák esetében Prag-Miškovicéről: A, C, D – 8. sír (másodlagos temetkezés), B, E – 9. sír (másodlagos temetkezés), F – 6. sír (üres sírgödörben mért magas foszfátértékek) (A 0,1 mg/P₂O₅/g alatti értékek nincsenek ábrázolva) (ERNÉE et al. 2015, Abb. 129)

nyek esetében nem alkalmazták. Az edények sírbeli elhelyezése közt ugyan megfigyelhető különbség a későbbi és korábbi sírok közt, azonban ez a megállapítás nagyon kevés eseten alapul.

Nagyobb számú bronztárgy származik a feltárt sírokból, összesen 86 db. A spirálgöngyök és hajkarikaként, esetleg gyűrűként használt huzalgöngyök (*Noppenringe*) nagyon részletes formai elemzése a készítőtechnika szempontjából szolgált néhány adalékkal, időrendi vagy viseletbeli különbséggel azonban nem függött össze. A tűk változatos formája a *Noppenringe*knél és spirál-

göngyöknél nagyobb keltező értékkel bír. A későbbi sírokból (B horizont) hat esetben a klasszikus Aunjetitz-kultúra jellegzetes füles tűtípusa (*Ösenkopfnadel*) származik. A tűk többféle funkciót is betölthettek sírbeli elhelyezkedésük alapján: szolgálhattak köpönyeg összetűzésére vagy a halotti lepel rögzítésére, de bírhattak dekoratív funkcióval, vagy az eltemetett mellé helyezett tárgyak voltak. Tűpár egyetlen sírból került elő. Bronzfényverek és -eszközök viszonylag alacsony számban reprezentáltak, a 32. sír vésője a csehországi kora bronzkorban ritka darab.

A borostyánleleteket bemutató rész a könyv leglátványosabban illusztrált fejezete.¹⁴ A miškoveci sírokból előkerült gazdag anyag (93 gyöngy, illetve többlyukú gyöngy) és további csehországi Aunjetitz-temető borostyánjainak gyűjtése alapján dolgozta ki Ernée néhány évvel korábban a közép-európai kora bronzkori borostyángyöngyök tiplógiáját,¹⁵ amely jelen monográfiában német nyelven is hozzáférhetővé vált. A 93 gyöngy 11 sírből került elő, többnyire női sírokból, többsoros nyaklánc részeként. Ezek közül 50 borostyángyöngy infravörös spektroszkópiai vizsgálata készült el, amely baltikumai származást mutatott ki.¹⁶ A borostyánokon kívül előkerült néhány tengerikagyló ékszert, közölt vizsgálati eredmény nélkül, importtárgyként értelmezik. Annak igazolására, hogy az őskori tengerikagyló ékszerek valóban távolsági nyersanyagoknak tekinthetők-e, újabban stabilizotóp-vizsgálatok váltak elérhetővé.¹⁷ A 16. sír már említett, ütésre, kalapálásra szolgáló kőeszközök sztereo-mikroszkópos használatinyom-elemzésnek és raszterelektron-mikroszkópos vizsgálatnak vetették alá, amelynek során egyik felszínén ezüstcsillámokat azonosítottak.

A tárgyak sírba kerülésének okát Ernée a François Bertemes által kidolgozott rendszer segítségével modellezi.¹⁸ Egyes tárgyakat, mint az ételeket és az azokat tároló edényeket, rituális okból (*Beigaben*) helyezték a sírba, a viseleti elemeket (*Tracht*) pedig az eltemetett lévo ruházattal helyezték a földbe. Az eltemetett személyes tulajdonát vagy hozzá kötődő egyéb tárgyakat is melléhelyezhettek a sírba (*Mitgabe*), ezek fejezhetik ki elsősorban a szociális státuszt. A 14. számú táblázat tartalmazza a feltárt sírok tárgyait, ez a formális felosztást, azonban a mellékletek több esetben egyértelműen nem sorolhatók be az egyes kategóriákba, például nyakláncok több sírből edénybe helyezve kerültek elő. A tárgyak sírba kerülésének a fentebb felsoroltakon kívül is számtalan oka lehet: tabuk, beszenyvezett tárgyak, az eltemető közösség ajándékai, vagy éppen megátkozott tárgyai. Az eltemetett tárgyakat nemcsak a halottal, hanem az őt eltemető közösséggel összefüggésben is szükséges vizsgálni, a temetkezés egyúttal a temetőközösség önkifejezésének egyik eszköze.¹⁹

A természettudományos elemzések jelentős részét a feltárt 39 egyén maradványainak külön-

böző szempontú vizsgálata teszi ki.²⁰ Az ásatás alapos kivitelezését mutatja, hogy a feltáráson antropológus is részt vett (Pavel Kubálek), aki- nek elsődleges meghatározásait Petra Stránská a morfológiai alapú nem- és kormeghatározásoknál figyelembe vette. A kormeghatározásokat 24 egyén esetében combcsontok vékonycsiszolatainak hisztológiai elemzésével egészítette ki Bärbel Heußner. A 25. számú táblázatban ugyan feltüntetik mind a két morfológiai alapon (Kubálek, Stránská) és a hisztológiai vizsgálattal meghatározott kort, azonban nem derül ki, hogy az eltérések esetében (13 egyén) melyik kormeghatározás a legvalószínűbb, tekintetbe véve az egyes módszerek korlátait (a sírleírásoknál, elemzések- nél a morfológiai alapon meghatározott kort veszik alapul). A paleopatológiai vizsgálatokat Jakub Likovský készítette el, a csontanyag megtartási állapota eléggé korlátozta ennek lehetőségeit.

A DNS-vizsgálaton alapuló biológiai nemmeghatározás egészen új távlatokat nyit meg a régészeti elemzések előtt, különösen a nemi szerepek vizsgálatában. Az eltemetett gyermekek, vagy morfológiai alapon nem meghatározható nemű egyének biológiai neméről is szolgáltat információt. Prag-Miškovice vizsgálata esetében külön erény, hogy ezt az új módszert Martin Hájek meglehetősen széles körben alkalmazta. Az összesen 25 mintázott egyén (egy eltemetett egyéntől több csontból és fogból származó minta) alapján 9 nőt/lányt és 4 férfit/fiút lehetett azonosítani; a 14. sír eltemetettjét nő helyett férfinak lehetett meghatározni. Mivel ebben az esetben melléklet nélküli sírról van szó, nagyban nem befolyásolta a régészeti értelmezést. Négy alacsony vizsgálható kromoszómaszámú, genetikai alapon nem meghatározható neműként feltüntetett egyén nemmeghatározása ellentmondásos. A törrel és vésővel eltemetett, 32. sírban nyugvó idősebb felnőtt egy összesítő táblázatban genetikai alapon kérdéses nemű nőként,²¹ régészeti alapon férfiként szerepel.²² Mitokondriális DNS-vizsgálatok a kötet két egyén maradványaiból (13., 20. sír) közöl.

Nagyobb számban (11 egyén) publikáltak a stabilizotóp-elemzések Corina Knipper munkájának köszönhetően.²³ A fogzománctól nyert stronciumizotóp-arányok alapján a vizsgált egyének fele Miškovicétől eltérő geológiájú környezetben tölthette a gyermekkorát. A temető tágabb régiójának változatos geológiája azonban a regio-

¹⁴ ERNÉE et al. 2015, 116–125.

¹⁵ ERNÉE 2012.

¹⁶ ERNÉE et al. 2015, 234–235.

¹⁷ BAJNÓCZI et al. 2013.

¹⁸ BERTEMES 1989, 75–103

¹⁹ REBAY-SALISBURY 2012, 433.

²⁰ ERNÉE et al. 2015, 168–215.

²¹ ERNÉE et al. 2015, Tab. 17.

²² ERNÉE et al. 2015, Tab. 29.

²³ ERNÉE et al. 2015, 207–215.

nális hálózaton belüli lakhelyváltásra utal, a nem lokális nőbőblet a közép-európai kora bronzkorban elterjedt exogámia elméletét támasztja alá.²⁴

A természettudományos vizsgálatok másik fontos súlypontja a bronz-, illetve réztárgyak elemzése. Egyrészt Miroslav Králik sztereomikroszkópos felvételein 18 bronztárgy korróziójában elsősorban növényi szálak, időnként textilmaradványok voltak megfigyelhetőek.²⁵ A 16. sír törjén azonban valószínűleg gyapjuszálak, a 42. sír egyik hajkarikáján emberi haj maradt meg. Másrészt Jaroslav Frána 40 tárgy elemösszetételét elemezte röntgenfluoreszcens analízis (RFA) és neutronaktivizációs vizsgálat (INAA) segítségével.²⁶ A tárgyak közt előfordulnak ötvözetlen, 0,5–2% ónt, valamint 2–15% ónt tartalmazó tárgyak, ez utóbbi arány már szándékos ötvözésre utal. Az ötvözetek nagy részében a magas antimón-, ezüst- és arzéntartalom az Alpok keleti vonulatain és attól keletre elterjedt *Ösenringkupfer* nyersanyagra utal. A tárgyak nyersanyagának származási helyére vonatkozó azonosítási lehetőségeket az elemösszetétel-elemzés és az ólomizotóp-vizsgálatok eredményének összevetésével készült főkomponenselemzés tovább árnyalta.²⁷ Ez alapján a tárgyak nyersanyaga jelentős részben a mai Szlovákia területéről, elsősorban Spania Dolina környékéről származik, de egy-egy tárgy esetében azonosítottak tiroli és Harz hegységbeli nyersanyagforrást.

A 20 temetkezésből származó 30 ¹⁴C-adat a sírok abszolút kronológiájának részletes modellezésére volt alkalmas. A 23 kiel, 7 utrechti laborban végzett radiokarbon-mérés adata alapján, a Pieter M. Grootes, John Meadow és Marie-Josée Nadeau által kalibrált és modellezett dátumok szerint a temetkezések 2200–1800 BC közti datálása a legvalószínűbb. A későbbi, klasszikus Aunjetitz-sírok (B horizont) időszakát 2000 cal BC utánra lehet keltezni.²⁸ A sírok abszolút kronológiai modelljének és a leletek tipokronológiájának összevetését Ernée az egyik zárófejezetben összegzi.²⁹ A tipokronológia szempontjából a korábbi (A horizont) és a későbbi sírok (B horizont) közt egy hiátus feltételezhető, amelyet azonban a radiokarbon-dátumok egyértelműen nem igazolnak. A 27. sír a legkésőbbi, 1800 BC környékére, már az Aunjetitz-kultúra klasszikus utáni (*nachklassische*) periódusára datálható.

A klasszikus Aunjetitz-sírok a R BA2 időszakot képviselik, amelyet egy, a tárgytipusok (főként kerámia) szempontjából heterogén fejlődés előzött meg. Ez magyarázhatja a korai és proto Aunjetitz sírok (A horizont) viszonylag kései dátumait.

További értelmező fejezet tárgya az egyes sírok „építésébe” fektetett munkamennyiség modellezése.³⁰ Ebben a sírszerkezetekhez használt kövek helyi (1,5–3 km távolság) eredetére utaló, korábbi fejezetben³¹ ismertetett petrográfiai eredmények jutnak szerephez. A kitermelt földmennyiség és a kövek súlya alapján végzett számítások szerint a 16. számú, baltával, törrel és ezüstműves eszközökkel eltemetett felnőtt és a 27. sírba, gömbös fejű tűvel eltemetett lány sírjának „készítése” vehetett több napot igénybe.

Az utolsó fejezetben Ernée huszonkét csehországi Aunjetitz-lelőhely sírleleteivel való összevetés alapján a miškovicei sírok „felszerelését” átlagon felülnek értékeli. A borostyángyöngyök például általában a sírok 17%-ban, a vizsgált temetőben azonban 37%-ban fordulnak elő.

A sírok alacsony számából, valamint a sírcsoportok részleges feltárásából adódóan a Prag-miškovicei temetkezéseken hagyományos temetőelemzést nem lehetett végezni. Ugyanakkor a kötet hiányossága, hogy az egyes eredmények összegzése, narratívába foglalása, legalább a sírok és sírcsoportok szintjén, elmarad. Az egy-egy sírről számos forrásból nyert információ nagyon izgalmas egyéni sorsokra, identitásokra vizsgálható rá. A dokumentáció során tanúsított alaposág a jelenségek, tárgyak tipológiájánál kissé túlzott kategorizálási igénybe megy át, amely klasszifikáció az interpretációhoz nem mindig járul hozzá (pl. sírgödörformák – Abb. 20 – 21). A nagy mennyiségű információ áttekintése még 44 sír esetében is időnként nehézkes könyv formátumban. A nagyobb sírszámú, hasonló alaposággal vizsgált temetők esetében a kereshetőség és kezelhetőség érdekében az adatok digitális, esetleg online adatbázisban való közzététele a későbbiekben üdvöztető megoldás lehet.³²

A kötet nagy erénye a multidiszciplináris kutatások összefogása, még ha ezek integrációja néha hagy is maga után kívánnivalót. Azonban nagyra becsülendő Michal Ernée törekvése az ásatás első pillanatától a természettudományos vizsgálatok sokszor bonyolult megszervezéséig, hogy a temetkezések vizsgálatából kinyerhető információmennyiséget maximalizálni kívánja. A sírok így a csehországi kora bronzkor legjobb

²⁴ KNIPPER et al. 2017.

²⁵ ERNÉE et al. 2015, 237–245.

²⁶ ERNÉE et al. 2015, 246–260.

²⁷ Knut Rassmann, Zofia Anna Stos-Gale in ERNÉE et al. 2015, 261–265.

²⁸ ERNÉE et al. 2015, 266–284.

²⁹ ERNÉE et al. 2015, 294–297.

³⁰ ERNÉE et al. 2015, 286–288.

³¹ ERNÉE et al. 2015, 229–232.

³² LOCHNER–HELLERSCHMID 2016.

ban dokumentált jelenségeit jelentik. Hasonlóan alapos feltárási és feldolgozási munkák lehetnek alapjai az újabb megközelítésű mikroeseménytörténeteknek, emberközpontú régészetnek. A „vizsgálatokra” utaló címadás alapján e szempontokat valószínűleg későbbi munkákban teljesítik ki a kötet szerzői. Az ásatási megfigyelések és az összetett vizsgálati eredmények árnyalt képet adnak a bronzkori temetkezések változatoságáról, a nyersanyagbeszerzési források szer- teágazó hálózatáról, vagy éppen az időbeli fázisok egymást követő és párhuzamos rendszerei-

ről. A Michal Ernée által írt, összeállított és számos szerzőtárs által jegyzett monográfia a következő évek közép-európai bronzkorkutatá- sának gyakran hivatkozott műve lehet. Az alkal- mazott módszerek, továbbá a rendszeres és mély- reható munka tekintetében a magyar őskorkuta- tóknak is iránymutatással szolgálhat a temetke- zések feldolgozása terén.

MELIS ESZTER

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti
Intézet, 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4.
melis.eszter@btk.mta.hu

IRODALOM

- BAJNÓCZI, BERNADETT-SCHÖLL-BARNA, GABRIELLA-KALICZ, NÁNDOR-SIKLÓSI, ZSUZSANNA-HOURMOUZIDIS, GEORGE H.-IFANTIDIS, FOTIS-KYPARISSI-APOSTOLIKA, AIKATERINI-PAPPA, MARIA-VEROPOULIDOU, RENA-ZIOTA, CHRISTINA
2013 Tracing the source of Late Neolithic Spondylus shell ornaments by stable isotope geochemistry and cathodoluminescence microscopy. *Journal of Archaeological Science (Amsterdam)* 40, 874–882.
- BERTEMES, FRANÇOIS
1989 Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Gemeinlebern. *Kulturhistorische und paläometallurgische Studien. Saarbrücker Beiträge zum Altertumskunde* 45. Bonn.
- ERNÉE, MICHAL
2012 Jantar v české únětické kultuře – k počátkům jantarové stezky (Bernstein in der böhmischen Aunjetitz-Kultur – zu den Anfängen der Bernsteinstrasse). *Památky archeologické (Praha)* 103, 71–172.
- ERNÉE, MICHAL
2013 Uniformität oder Kreativität im Totenbrauchtum? Zum Bestattungsritus der Aunjetitzer Kultur aus Sicht der Phosphatanalyse. In: Müller-Scheessel, N. (Hrsg.): *Irreguläre Bestattungen in der Urgeschichte: Norm, Ritual, Strafe...? Akten der Internationalen Tagung in Frankfurt a. Main vom 3.–5. Februar 2012*. Koll. Vor- u. Frühgesch. Bonn, 227–238.
- ERNÉE, MICHAL-MÜLLER, JOHANNES-RASSMANN, KNUT
2012 Ausgrabung des frühbronzezeitlichen Gräberfelds der Aunjetitzer Kultur von Prag-Miškovice. Vorläufige Auswertung und erste Ergebnisse der naturwissenschaftlichen Untersuchungen: ¹⁴C-Daten und Metallanalysen. *Germania (Frankfurt am Main)* 87, 355–410.
- KNIPPER, CORINA-MITTNIK, ALISSA-MASSY, KEN-KOCIUMAKA, CATHARINA-KUCUKKALIPCI, ISIL-MAUS, MICHAEL-WITTENBORN, FABIAN-METZ, STEPHANIE E.-STASKIEWICZ, ANJA-KRAUSE, JOHANNES-STOCKHAMMER, PHILIPP W.
2017 Female exogamy and gene pool diversification at the transition from the Final Neolithic to the Early Bronze Age in central Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America (Washington DC)* 114 (38) 10083–10088.
- LOCHNER, MICHAELA-HELLERSCHMID, IRMTRAUD
2016 Dokumentation Franzhausen-Kokoron: Ein Gräberfeld der jüngeren Urnenfelderkultur aus Zentraleuropa. Erweiterte interaktive Datenbank mit Illustrationen und Fundbeschreibungen. Version 03/epub, Wien.
- MELIS, ESZTER
2017 Book review: Michal Ernée, Prag-Miškovice. Archäologische und naturwissenschaftliche Untersuchungen zu Grabbau, Bestattungssitten und Inventaren einer frühbronzezeitlichen Nekropole. *Römisch Germanische Forschungen, volume 72*. Publisher Philipp von Zabern, Darmstadt 2015. 322 pages with 187 figures, 64 plates, 47 tables. *Bonner Jahrbücher (Bonn)* 2017, 442–446.
- NEUGEBAUER-MARESCH, CHRISTINE-NEUGEBAUER, JOHANNES-WOLFGANG
1997 Franzhausen das frühbronzezeitliche Gräberfeld I. *Fundberichte aus Österreich Materialhefte A/5/1–2*. Wien.
- REBAY-SALISBURY, KATHARINA
2012 Leben mit Erinnerung. Die Performanz von Identität, Status und Prestige in Totenritualen der Bronze- und Eisenzeit Mitteleuropas. In: Christiansen, B.-Thaler, U. (Hrsg.): *Ansehenssache – Formen von Prestige in Kulturen des Altertums. Münchner Studien zur Alten Welt* 9. München, 427–449.

Szántó Endre: *Egy fürdőváros születése. Hévíz története. 1. kötet. A kezdetektől 1819-ig, gróf Festetics György haláláig.* Hévíz, 2018, 176 oldal.

Hévíz városa egy igazán reprezentatív megjelenésű könyvsorozattal gazdagodik. A kemény borítójú, jó minőségű papírra nyomtatott kötetet jó kézbe venni, átlapozni. Fejezetbeosztása világos, szerkezete korszerű. Szinte minden oldalra jut színes kép, néha több is, és a mondanivalóhoz kapcsolódó érdekességekről, kiemelkedő tárgyakról, személyiségekről világosabb és sötétebb négyzetekben rövidebb történeteket olvashatunk. A képek kitűnően egészítik ki a szöveget, egy részüket maga a szerző készítette, a tárgyfotókon látszik, hogy profi felvételek. Megjegyzést csak két ábrához fűznék. A 36. oldalon, az internetről levett fenékpusztai erődrekonstrukció hamis. A 2009-es balatoni múzeumi kiállításra készült hiteles, pontos makett 2012-ben megjelent.¹ A 46. oldalon a késő római téglasír fotója 2004-ben készült. Azóta a város a sírt és környékét szépen felújította, így ma egészen másként néz ki.

Kifogásaim elsősorban a szűkebb szakterületet, a régészetet tárgyaló szöveggel kapcsolat-

ban vannak. Az *Előszó*ban olvasható, hogy ez a munka Szántó Imre 1977-ben és 1980-ban, két kötetben kiadott, *Hévíz története* című munkájának átdolgozása és kiegészítése, de úgy, „hogy a tudományos mélység ebben a könyvben is megmaradjon”. Ezt a célt szolgálja a tudományos apparátus, a jegyzetekben hivatkozott szaktudományos munkák. Hévíz város felkérésére még 2010-ben részletes lektori jelentést készítettem a mű előző változatáról, de az abban ajánlott javításokat a szerző csak kisebb részben fogadta meg. Akkoriban megírtam, hogy a hivatkozás egy korábban megjelent műre csak az abból átvett adatra vonatkozik, ha viszont szó szerint idéznek a munkából, akkor azt idézőjelbe kell tenni vagy kurzív szedéssel meg kell különböztetni a szerző saját szövegétől. Ez itt nem történt meg. A régészeti fejezetek több mint fele szinte szó szerinti idézet, főleg az általam írt *Keszthely története I.*² és a *Hévíz évezredei* című kiállítás-vezetőből.³

Két példa:

Szántó 2018, 27. oldal

Emlékanyaguk két fázisra bontható, amelyek a Kr. e. 13. és a Kr. e. 12. századot ölelték fel. Halottaikat először csontvázasan temették el – ahol erre mód volt kőkamrát építettek, és ezt kőlappal lefedve földhalmot emeltek föléje – majd fokozatosan körükben is tért hódított a halottak elhamvasztása. A Dobogó-domb területén már 1882-ben előkerült egy csontvázás sír bronztőrrel. A temető helyét éppen száz évvel később sikerült pontosítani, amikor egy másik sírt bolygattak meg, amelynek melléklete vékony bronzhuzalból tekerccsel hajfonatkarika pár és egy nagyméretű ruhatű volt. A Lehen rétről és a fenékpusztai erdőtől keletre egy-egy urnasírt ismerünk. Az utóbbi helyen egy elrejtett bronzkincs lelet is előkerült.³⁰

Müller 2000, 43. oldal

Emlékanyaguk két fázisra bontható, amelyek a Kr. e. 13. és a Kr. e. 12. századot ölelték fel. Halottaikat először csontvázasan temették el – ahol erre mód volt kőkamrát építettek, és ezt kőlappal lefedve földhalmot emeltek föléje – majd fokozatosan körükben is tért hódított a halottak elhamvasztása. Klasszikus példája ennek a Legelő- és Sömögye dűlőkben a múlt században feltárt 15 halomsír, többségükben kőből épített kamrában nyugodott a halott. A férfiak jellegzetes melléklete a nyélnyújtványos bronzkard (ún. Boiu-Keszthely típus). A Dobogódomb területén már 1882-ben egy csontvázás sír bronztőrrel. A temető helyét éppen száz évvel később sikerült pontosítani, amikor egy másik sírt bolygattak meg, amelynek melléklete egy vékony bronzhuzalból tekerccsel hajkarikapár és egy nagyméretű ruhatű volt. A Lehen rétről és a fenékpusztai erdőtől keletre a fővenyről urnasírt ismerünk. Az utóbbi helyen egy elrejtett bronzkincslelet is előkerült.

¹ HEINRICH-TAMÁSKA-MÜLLER-STRAUB 2012, 47. kép.

² MÜLLER 2000.

³ MÜLLER 2015.

Nézzünk egy másik példát:

Szántó 2018, 33. oldal

Pannónia kialakulása szempontjából legalább ilyen fontos évszám Kr. e. 15., amikor a birodalomhoz csatolták a hozzávetőleg a mai Ausztria területét felölelő noricum királyságot. Több adat is bizonyítja, hogy Noricum megszerzésével egyidejűleg a rómaiak meghódították a Dunántúl nyugati sávját, és ezzel ellenőrzésük alá került a híres kereskedelmi út, a borostyánkő út Dunától déle eső szakasza. Az út az Adria partjáról Aquileiaból indult Poetovion (Ptuj, Pettau) Halicanumon (Alsólendva), Sallán (Zalalövő), Savarián (Szombathely), Scarbantián (Sopron) át vezetett a Duna partján lévő Carnuntumig (Deutschaltenburg), majd tovább a Balti tengerig. Az írott források az 1. század első felében még Noricumhoz tartozónak mondták a borostyánkő út menti dunántúli településeket, sőt Plinius szerint a római határ a Balatonnál (lacus Pelso) húzódott ekkor. Ez alapján Keszthely és környéke a rómaiak által legkorábban megszállt területhez tartozott.

Claudius császár uralkodása idején (41–54) került a Dunántúl keleti fele is római uralom alá. Pannónia provinciát valamivel 50 előtt szervezték meg. Ezzel egyidejűleg kettéosztották Illyricumot, amelynek déli feléből létrejött Dalmatia provincia, északi felét pedig Noricum keleti szegélyével együtt Pannóniához csatolták. Az új tartomány, Pannónia provincia fővárosa a mai Óbuda helyén felépült Aquincum volt.

Az utolsó mondat végén van a hivatkozást jelző szám, de az nem szerepel az én szövegemben, és ez nem véletlen. A meghódított területet ugyanis a rómaiak kezdetben *civitasokba* szervezték. Aquincumban csak 89-ben kezdték el építeni a légiós tábor, és miután 103 és 107 között kettéosztották Pannóniát, a Dunántúl keleti sávjában megszervezett Alsó-Pannónia (*Pannonia Inferior*) helytartójának székvárosa lett Aquincum,

Szántó 2018, 24. oldal

A kultúra fejlődésének a rézkor második felében egy gyökeresen új anyagi kultúra megjelenése vetett véget. A Balaton-Lasinja hagyományok nyomtalan eltűnéséből radikális változásra következtethetünk, bár a kultúraváltás történeti háttere és lezajlásának folyamata jelenleg még ismeretlen előttünk.¹⁵

Szántó 2018, 26. oldal

Társadalmukról tudjuk, hogy ismerték és használták a négykerekű szekeret, ezáltal minden bizonnyal lehetőségük volt nagyobb területeket bejárni, kereskedni.²⁵

Müller, 2000, 46–47. oldal

Pannónia kialakulása szempontjából legalább ilyen fontos évszám Kr. e. 15., amikor a birodalomhoz csatolták a hozzávetőleg a mai Ausztria területét felölelő noricum királyságot. Több adat is bizonyítja, hogy Noricum megszerzésével egyidejűleg meghódították a Dunántúl nyugati sávját, és ezzel a rómaiak ellenőrzése alá került a híres kereskedelmi út, a borostyánkő út Dunától déle eső szakasza. Az út az Adria partjáról Aquileiaból indult Poetovion (Ptuj, Pettau) Halicanumon (Alsólendva), Sallán (Zalalövő), Savarián (Szombathely), Scarbantián (Sopron) át vezetett a Duna partján lévő Carnuntumig (Deutschaltenburg), majd tovább a Balti tengerig. Az írott források az 1. század első felében még Noricumhoz tartozónak mondták a borostyánkő út menti dunántúli településeket, sőt Plinius szerint a római határ a Balatonnál (lacus Pelso) húzódott ekkor. Ez alapján Keszthely és környéke a rómaiak által legkorábban megszállt területhez tartozott...

...Claudius császár uralkodása idején (41–54) került a Dunántúl keleti fele is római uralom alá. Pannónia provinciát valamivel 50 előtt szervezték meg. Ezzel egyidejűleg kettéosztották Illyricumot, amelynek déli feléből létrejött Dalmatia provincia, északi felét pedig Noricum keleti szegélyével együtt Pannóniához csatolták.

amely csak 124-ben, Hadrianus császártól kapott városi rangot.⁴

De említhetném akár a 49. oldalt is: az ott olvasható szöveg, 3700 karakter – három rövid mondat kivételével – szó szerinti átvétel *Keszthely történetének* 54–55. oldaláról. (A szövegben két hivatkozás van, az első hibás, a 44. oldal az őskorral foglalkozik.)

Nemcsak tőlem idéz azonban a szerző szinte szó szerint.

M. Virág 1996, 23. oldal

A Balaton-Lasinja kultúra önálló fejlődésének, a középső rézkor második felében, gyökeresen új anyagi kultúra megjelenése vetett véget. A helyi Balaton-Lasinja hagyományok nyomtalan eltűnéséből radikális változásra következtethetünk, bár a kultúraváltás történeti háttere és lezajlásának folyamata jelenleg még ismeretlen előttünk.*

Bondár 1996, 44. oldal

Tudjuk, hogy ismerték és használták a négykerekű szekeret, ezáltal minden bizonnyal lehetőségük volt nagyobb területeket bejárni, kereskedni.**

⁴ MÓCSY 1974, 91, 135.

* M. VIRÁG 1996.

** BONDÁR 1996.

Vannak téves hivatkozások. Így az 54. oldalon az alsó sötét téglalapba írt szöveg szinte szó szerint megegyezik a *Keszthely története* 64–65. oldalán írottakkal, de a 24. jegyzet Bálint Csanád egyik tanulmányára hivatkozik pontos hely megjelölése nélkül.⁵ Az 51. oldalon az a mondat, hogy „568-ban tehát története során először az egész Kárpát-medence közös uralom, az avarok uralma alá került” szó szerinti idézet a *Keszthely története* 58. oldaláról, a jegyzetben mégis Szántó I. 1977. 37. és Szántó I.–Szántó E. 1990. 35. szerepel.

A tudomány állandóan fejlődik, új ásatások leletei új megvilágításba helyezhetnek történeti eseményeket, folyamatokat. Ezért figyelemmel kell kísérni az újabb publikációkat.

A 13. oldalon Bulla B. 1962-ben megjelent kötetére hivatkozva olvashatjuk, hogy a Balaton 20–22 ezer évvel ezelőtt alakult ki. Az utóbbi évtizedek üledékvizsgálatai alapján tudjuk, hogy a mai Balaton alig több mint 7000 éves.⁶ Így a Hévízi tavat sem boríthatta be korábban a Balaton vize, és valóban elképzelhető, hogy a mezolitikus lelőhelyek most víz alatt vannak. A *mezo-* szóösszetételekben ugyan közepet jelent, de a mezolitikumot magyarul nem *középső kőkornak* (14. és 19. oldal), hanem átmeneti kőkornak nevezik.

A 30. oldalon egy 1996-os kiadványra hivatkozva a szerző közli, hogy a Tátika-hegy tövében „több mint 100 tumulus (halomsír)” található a kora vaskorból. Azóta megjelent Havasi Bálint és Busznyák János dolgozata, amely szerint 288 halomsírt sikerült azonosítani.⁷

Ugyancsak a 30. oldalon hivatkozás nélkül olvasható, hogy a Hévízdomb oldalán feltártak 2009-ben egy kora vaskori telepészletet, és ennek során különböző tárgyak kerültek elő. A jelentős feltárás eredményeit Horváth László dolgozta fel.⁸ Ez alapján sikerült a szkíták jelenlétét és a középső vaskor meglétét a Dunántúlon igazolni.

Egyedülálló lelet a Cserszegtomajon előkerült DA BIBERE (Adj innom) feliratú edényke, amely a szerző szerint azt bizonyítja, hogy a rómaiak és a kelták közötti kereskedelem hatására „sok kelta tanulta meg a római kereskedőktől a latin nyelvet”. Az edényke egy kora császárkori, 1. századi temetőben került elő –, ahonnan a következő oldalon látható importedény is származott – tehát készítője már a római uralom alatt tanult meg latinul, ha nem a megrendelő kívánságára karcolta

be az ákombákomb betűket a nyers kerámia nyakába.

A 33. oldalon csak annyi olvasható: „Egy nagyobb kora császárkori hamvasztásos temető sírjait a Hévízdomb aljában tárták fel. A temetőbe gazdag személyeket temettek, többségüket a Flaviusok korában (69–96).” Nos ez a hat sír azért fontos, mert egy gazdag római kereskedő család (Caniusok) és a helyi kelta arisztokrácia kapcsolatát igazolja. Az itáliai importtárgyakat és a kelta leleteket Horváth László és Tokai Zita Mária dolgozták fel.⁹

A 34. oldalon, a bal szélén, a barna négyszögben a kora császárkori római fürdőről azt írja, hogy a partot lapos kövekkel borították, és az előkerült leletek a parti élet tanúi. Az analógiák alapján a lapos kövekkel a fürdő alját rakták ki, és a leletek kegytárgyként kerültek a vízbe.¹⁰

A római oltárkövek ligatúrájának feloldását egy 1930-as hírlapi cikk alapján közli. Az utolsó két sor: *p(rimi) p(ilaris) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus)s [m(erito)]*

Helyesen: *p(atris) p(atriciae) v(otum) s(olvit) l(ibens) l(aetus) m(erito)*.¹¹

50. oldal. Magam is azt írtam 2000-ben, hogy 455 őszén a keleti gótok a fenékpusztai erődöt felgyújtották és lakóit kiirtották. Azóta egyértelműen beigazolódott, hogy ez a pusztítás a 374. évi barbár betörés rovására írandó.¹²

Az 54. oldalon a sötét keretben beszámol a szerző az 1998-ban a Pusztaszentegyházi dűlőben előkerült gazdag germán katonai vezető sírjának leleteiről. Azóta a teljes temetőt feltártam, és kiderült, hogy a germán leletek mellett olyan, a Balkánról származó tárgyak is előkerültek, amelyek környékünkön eddig nem voltak ismeretek.¹³

A Hévízdomb aljában feltárt 7–9. századi telepészletről nem ír a szerző, csak az 55. oldalon közli egy innen előkerült kerámia fotóját, illetve az 53. oldalon egy szórványként előkerült bögrét, ám az nem késő népvándorláskori, hanem kora bronzkori. Ezen a telepen kerültek elő egy, a saját házában eltemetett nő maradványai, aki feltehetően rituális gyilkosság áldozata lett.¹⁴ Erről érdemes lett volna egy sötét mezőben röviden beszámolni.

Az 54. oldal szerint „A késő avarság kultúrája a 8. század végén vált egységessé.” Erre a 8. szá-

⁵ A pontos adatok: BÁLINT 2008.

⁶ NAGYNÉ BODOR–CSERNY 1997; CSERNY 2002; SÜMEGI 2009.

⁷ HAVASI–BUSZNYÁK 2008.

⁸ HORVÁTH 2015.

⁹ HORVÁTH–TOKAI 2012.

¹⁰ MÜLLER 2018.

¹¹ BILKEI 1990, 120–121.

¹² HEINRICH–TAMÁSKA–PROHÁSZKA 2008.

¹³ MÜLLER 2014a.

¹⁴ MÜLLER 2012.

zad elején került sor, hiszen az avar birodalom a század végén már felbomlott.

Az 56. oldalon, miután idézi tőlem, hogy a Keszthely kultúra keresztény népessége a frank uralom alatt rövid idő elteltével halottait melléklet nélkül temette el, megállapítja: „A régészeti leletek egyértelműen bizonyítják a Keszthely kultúra továbbélését...”, holott a mellékletnélküliség miatt régészetileg éppen megfoghatatlanná vált.¹⁵

A 9. századot csak a 60-as, 70-es években nevezték „szláv időknek”, és nehéz értelmezni az olyan mondatokat, mint: „A szláv jelenlét ellenére a gazdasági és kulturális élet továbbra is a Frank Birodalom vérkeringésébe tartozott.” Priwina (Pribina) nem volt nyitrai fejedelem. A Karoling időszakot nem a pannonhalmi „Paradisum plantavit” kiállítás interneten is elérhető katalógusa alapján kellett volna ismertetni, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum állandó kiállításának vezetője alapján.¹⁶

Az 59. oldalon olvasható, hogy „A honfoglaló magyarság Keszthely környékén fejlett mezőgazdaságot talált. A szőlő- és gyümölcsstermesztés hagyománya római kori agrotechnikára utalt.” Nos, a római kori agrotechnika tovább élésével nem számolhatunk, a honfoglalók agrotechnikája azonos színvonalon állt az itt talált őslakosságéval.¹⁷ A nagyállattartás valóban fontos szerepet játszott a honfoglaló magyarok életében, de a környékünkön megtelepedő köznép nem volt félnomad, nem vándorolt az állataival, és nem voltak téli szállásaik (60. oldal). Erre a vidékünk természeti viszonyai nem is alkalmasak.

A kötet második fele színvonalasabb, adatai megbízhatóak, legfeljebb a történelemszemlélet lehetne egy kissé „leporolni”. Kívánom, hogy a sorozat többi köteténél a külső megjelenéshez hasonlóan a tartalom is, pontos adatokra épülve, méltóvá váljon ehhez a nagy és szép vállalkozáshoz.

MÜLLER RÓBERT
mulerrrobi@gmail.com

IRODALOM

BÁLINT, CSANÁD

2008 Betrachtungen zum Beginn der Mittelawarenzeit. Antaeus (Budapest) 29–30, 29–61.

BILKEI IRÉN

1990 A Keszthelyi Balatoni Múzeum római kótára. Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 2, 117–127.

BONDÁR MÁRIA

1996 Somogyvár-Vinkovci kultúra. In: Költő L.–Vándor L. (szerk.): Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kisbalaton területén 1979–1992. Zalaegerszeg, 44–46.

CSERNY TIBOR

2002 A balatoni negyedidőszaki üledékek kutatási eredményei. Földtani Közlöny (Budapest) 132 (különszám) 193–213.

HAVASI BÁLINT–BUSZNYÁK JÁNOS

2008 A zalaszántói őskori tumulusok felmérésének újabb eredményei. Zalai Múzeum (Zalaegerszeg) 17, 93–108.

HEINRICH-TAMÁSKA ORSOLYA–MÜLLER RÓBERT–STRAUB PÉTER

2012 A fenépusztai római erőd évszázadai. Zalaegerszeg.

HEINRICH-TAMÁSKA, ORSOLYA–PROHÁSZKA, PÉTER

2008 Pannonien zwischen Spätantike und Attilazeit am Beispiel von Tokod und Keszthely-Fenépuszta. In: Externbrink, H.–Herget, M. (Red.) Hunnen zwischen Asien und Europa. Langenweißbach, 143–156.

HORVÁTH LÁSZLÓ

2015 Középső vaskori öntőformák Alsópáhokról. Archaeologiai Értesítő (Budapest) 140, 229–256.

HORVÁTH LÁSZLÓ–TOKAI ZITA MÁRIA

2012 Kora császárkori temető Alsópáhokon. In: Kvassay J. (szerk.): Évkönyv és jelentés a KÖSZ. 2009. évi feltárásairól. Budapest, 163–222.

MÓCSY ANDRÁS

1974 Pannonia a korai császárság idején. Budapest.

MÜLLER RÓBERT

2000 Keszthely története I. Keszthely.

2012 Késő népvándorláskori gödörházba temetett halott Alsópáhokról. Évkönyv és jelentés a KÖSZ 2009 évi feltárásairól. Budapest, 461–484.

¹⁵ MÜLLER 2000, 67.

¹⁶ SZÓKE 2014.

¹⁷ MÜLLER 2014b, 13.

- 2014a Die Gräberfelder von Keszthely-Fenekpuszta, Ödenkirche-Flur. CPP 5. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf.
- 2014b A középkor agrotechnikája a vaseszközök alapján. *Ethnographia* (Budapest) 125:1, 1–19.
- 2015 Hévíz évezredei. *Hévíz*.
- 2018 A Hévízi tó római kori fürdője. *Hévíz* 26, 294–299.
- NAGYNÉ BODOR ELVIRA–CSERNY TIBOR
1997 A keszthelyi öböl vízzel borítottságának fejlődéstörténete. *Hidrológiai Közöny* (Budapest) 77, 98–100.
- SÜMEGI PÁL
2009 Der Balaton als kartographisch-paläoökologisches Forschungsprojekt in Vergangenheit und Gegenwart. In: Heinrich-Tamáská, O–Straub, P. (Hrsg.): *Keszthely-Fenekpuszta im Spiegel der Jahrtausende*. Leipzig/Zalaegerszeg, 19–25.
- SZÖKE BÉLA MIKLÓS
2014 A Karoling-kor a Kárpát-medencében. Budapest.
- M. VIRÁG ZSUZSANNA
1996 Középső rézkor. In: Költő L.–Vándor L. (szerk.): *Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kisbalaton területén 1979–1992*. Zalaegerszeg, 22–24.

Tari Edit: *Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelődencéi*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2018. 400 oldal.

Tari Edit *Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelődencéi* című, nagyszabású könyvének tudománytörténeti előzményei másfél évszázadra mennek vissza – a könyvismertetést¹ nem is kezdem másképp, mint a nagy elődök adta kérdésfeltevések és példaként is szolgáló közleményeik legalább vázlatos felidézésével.

A művészettörténeti korpusz ideája a 19. század második felében a nemesi romantikával szemben álló pozitívizmus egzakt ismereteken, tényanyagon alapuló történeti programjához² kapcsolódóan jelent meg Magyarországon. A *corpus* gyűjtemény, az adatok, részletek összeadódásából, összeadásából keletkező entitás – például a *corpus iuris* ezeréves jogszabályok alkotta törvénytár. Ellentétben azonban Magyarország történeti törvénytárával, amely ugyan folyamatosan bővül, de adott pillanatban mindig teljes egész, a művészettörténeti *corpus* Marosi Ernő az élő? élettelen? test szétszórta részeinek – *disiecta membra* – képzetével hozta összefüggésbe,³ annak a legalább másfél évszázados felismerésnek megfelelően, hogy a régebbi korok magyarországi művészetének produktumai nagyfokú pusztulást és szétszórta elszervezve csak fáradságos munkával gyűjthetők és gyűjtendők össze.

A munka sosem tekinthető késznek, ugyanakkor sosem lesz azonos az egykori egésszel, de ahhoz, hogy akár a legcsekélyebb reális fogalmunk is legyen erről az egykori valóságról, a kiterjedt gyűjtőmunka nem megtakarítható. A szétszórás, a tönkre tétel, a ledöntés gyakori sorsa az emlékeknek, az emlékműveknek is: a görögből latinra Janus Pannonius által fordított Plutarkhosztól úgy tudjuk, hogy a mondabeli babiloni királynő, Szemiramisz temetkezési helyén felirat óvott az emlékmű ledöntésétől – Janus a fentihez hasonló *disiecto monumento* formulát szötte szövegébe.⁴

A szétszórta testrészek, a ledöntött emlékművek részei összegyűjtésének programját a magyar művészettörténet és régészet, a magyar műemlékvédelem alapító triász hirdette meg a 19. század hatvanas éveitől. Ipolyi Arnold programadó akadémiai előadásokban vette sorra a korpuszfeladatokat: 1861-ben a középkori „emlékszerű” építészet,⁵ 1863-ban a középkori – valójában a 17. századig bezáróan számba vett – szobrászat⁶ állt tárgyalása középpontjában. 1864-ben az összes középkori festészeti emlékről kívánt volna szólni, azonban „a tárgy még nem ért meg”, ezért csak a szepeshelyi (Spišská Kapitula,

¹ A Magyar Nemzeti Múzeumban 2019. április 2-án és a Szatmárnémetiben a „Középkori egyházi építészet Erdélyben” konferencián 2019. április 12-én elhangzott könyvbemutató szerkesztett, jegyzetekkel ellátott szövege.

² R. VÁRKONYI 1973a, 19; 1973b, 50–56.

³ MAROSI 2010, 345; Vö. még az organizmusra, eleven testre vonatkoztatva: MAROSI 2009, 9.

⁴ A latin szöveg ÁBEL 1880, 34. Vö.: DÉRI 1992, 177; A magyar fordítás: „Aki a királyok gazdagságára vágyik, mennyi kincsre számít, ha ledönti ezt az emlékművet” – Plutarkhosz: királyok és hadvezérek bölcs mondásai (Janus Pannonius görögből készült latin fordításának Honffy Pál általi magyar fordítása): V. KOVÁCS 1987, 586.

⁵ IPOLYI 1862, Legújabb kiadása in: IPOLYI 1997, 19–58.

⁶ IPOLYI 1863, 1–77. Legújabb kiadása in: IPOLYI 1997, 59–159.

Szlovákia) falképre korlátozta mondandóját.⁷ Mindhárom előadás végén kisebb fogalmazásbeli eltérésektől eltekintve ugyanazt a jelszót véste hallgatósága elméjébe: „örizzük emlékeinket, gyűjtjük össze töredékeinket, nehogy végleg elveszsenek, s az által is üresebb legyen a múlt, szegényebb a jelen, s kétesebb a jövő!”⁸ Rómer Flóris 1874-ben már vállalkozott a régi falképek számbavételére.⁹ Az ő eleve „gyűjtögető életmódja” lehetőséget adott neki egy jelentős, az összefoglaló publikációig azonban soha el nem jutó haranginventárium létrehozására – a díszítményekről, feliratokról vizes papírral levett, domborodó pacskolatai, grafittal satírozott másolatai hagyatékában őrződtek meg.¹⁰ Henszlmann Imre a középkori építészeti emlékek egyben műemléki kategorizálási céllal összeállított jegyzékeit tette közzé.¹¹ Mindhárman nem is egy tétellel szerepelnek természetesen Tari Edit most bemutatott művének bibliográfiájában is, ketten, Ipolyi és Rómer, egyenesen a keresztelőmedencéknek – időnként keresztelőkút, sőt keresztelőkút megnevezéssel – szentelt tanulmányával is.¹²

Már Ipolyinál kifejezésre jutott, hogy a keresztelőmedencék és a szenteltvíztartók nem mindig választhatók egyértelműen el egymástól. Csallóközcsütörtök (Štvrtok na Ostrove, Szlovákia) templomában két egyaránt megőrzött medencét ismertet a jelenlegi kötet is, a korábbi ma szenteltvíztartóként falba falazva hasznosul, Almakeréken (Mălâncrav, Románia) egy csak fényképről ismert medencét, egy töredékes faragványt, valamint egy, az utóbbihoz hasonló, jelenleg szenteltvíztartóként beépített ép darabot tartalmaz a katalógus. Csíkrákoson (Racu, Románia) medence mellett egy szabadon álló, pusztuló állapotú szenteltvíztartó is van, Csíkszentdomokoson (Sândominic, Románia) ugyancsak, ráadásul akad egy falba falazott szenteltvíztartó is, az utóbbi csak említést és fotót, külön katalógustételt azonban nem kapott a könyvben. Csíkszentgyörgyön (Ciucsângeorgiu, Románia) is mindkét faragványtípus megtalálható. Bodrog-Berek kisméretű faragványa egyértelműen szenteltvíztartó, Buzsáké ma is a falhoz kapcsolódik.

Az Ipolyit, Rómert, Henszlmant követő generációk inkább az alapító triász munkásságával és

a programjaiban ugyancsak megalapozott művészeti földrajz és műemléki topográfia irányába vették a kutatást, hogy leginkább Ipolyi hagyományára a 20. század közepén térjenek vissza. A történeti hűségnek megfelelően valamennyi ekkor készült munka is az egykori Magyar Királyság – lényegében a Kárpát-medence – egységében szemlélte és gyűjtötte anyagát. Radocsay Dénes 1954-ben a középkori falképek,¹³ 1955-ben a középkori táblaképek,¹⁴ 1967-ben a középkori faszobrok korpuszát¹⁵ készítette el. Garas Klára 1953-ban, illetve 1955-ben jelentette meg a 17. és a 18. századi festészet helynevek és művésznevek rendszerébe illesztett katalógusát és művészettörténeti feldolgozását,¹⁶ Aggházy Mária 1959-ben a barokk szobrászat anyagát.¹⁷ Radocsay Dénes működése kapcsán nem hagyható említés nélkül, hogy katalógusait igen jelentős mértékben építhette Genthon István topográfiai előmunkálatként összegyűjtött, gépírással készített sok tucatnyi kötetbe bekötött műemléki bibliográfiájának szakirodalmi adattárára,¹⁸ illetve Genthon önzetlenül átengedett cédulaanyagára. Radocsay egy tanulmányorozatban a középkori címereslevelek első katalógusát is közzétette.¹⁹ Fiatalon ragadta el a halál, tervei egy részét, így a középkori Magyarország sírkövei katalógusának elkészítését már nem valósíthatta meg – csak a budai anyag vázlatos közzétételére volt módja.²⁰ Radocsay Dénes sírkókkatalógusának munkálatai folytatódtak, a számos résztanulmányban tovább vitt munka azonban a katalógus befejezéséhez negyven év alatt sem jutott el.

A Radocsay utáni generációból Beke László 1980-ban a sodronyzománcos ötvösművek 221 tételes katalógusát készítette el.²¹ A Radocsay-kortárs, matuzsálemi kort megérő, szerencsére ma is köztünk lévő Patay Pál Rómer Flóris előtt tisztelgő kötete részben beteljesítette a nagy előd harangprogramját, 1989-ben kiadott katalógusa azonban a jelenlegi országterületen található emlékekre korlátozódott,²² míg Benkő Elek 2002-ben Erdély középkori harangjainak és bronz keresztelőmedencéinek monumentális korpuszát

¹³ RADOCSAY 1954; Népszerűsítő, szebb kivitelű későbbi kötete: RADOCSAY 1977.

¹⁴ RADOCSAY 1955; Reprezentatív kivitelű válogatásban: RADOCSAY 1963a és RADOCSAY 1963b.

¹⁵ RADOCSAY 1967.

¹⁶ GARAS 1953; 1955; Vö.: GALAVICS 2018, 9.

¹⁷ AGGHÁZY 1959.

¹⁸ GENTHON [é. n.].

¹⁹ RADOCSAY 1957; 1958; 1964; 1965; 1966.

²⁰ RADOCSAY 1971; A program folytatásáról összefoglalás: LÓVEI 1995.

²¹ BEKE 1980.

²² PATAY [1989].

⁷ IPOLYI 1864, 1–19. Legújabb kiadása in: IPOLYI 1997, 161–191.

⁸ IPOLYI 1863, 77.

⁹ RÓMER 1874.

¹⁰ Rómer Flóris hagyatéka. MÉM-MDK: Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Tudományos Irratár.

¹¹ HENSZLMANN 1885; 1886; 1887.

¹² IPOLYI 1861; RÓMER 1863; 1871.

adta közre.²³ German Kingának a középkori szentségházakat katalogizáló fontos kötete ugyancsak Erdély területét fedi le.²⁴

Most a 19. századi neves előfutárok programjait az 1950–1960-as években részben beteljesítő nagy katalóguskötetek után legalább fél évszázaddal Tari Editben tisztelhetjük a korpusz-hagyomány tovább vivőjét. Azt, hogy ilyesfajta, nem kevés lemondást és alázatot követelő gyűjtőmunkára egyrészt alkalmas, másrészt hajlandó, már régen megmutatta, amikor 2000-ben közzétette Pest megye középkori templomainak adattárát.²⁵ A keresztelőmedencék iránti érdeklődését Pest megye alföldi régiójában tevékeny régészeti terepmunkásként saját ásatásának egy érdekes lelete keltette fel: még pályája elején, 1985-ben, a hévízgyörki templom feltárása során bukkant rá egy török kori kemencébe beépítve az egyház egykori keresztelőmedencéjének töredékeire, és a keltezéshez segítséget nyújtó analógiák keresése során tudatosult benne a téma feldolgozatlansága.

A három évtizednél hosszabb, időnként elfektetett gyűjtés és feldolgozás gyümölcse az előttünk lévő, 400 oldalas, A4-es formátumú, reprezentatív megjelenésű könyv. Korpusz a javából, „a feltételezett 4300 középkori plébániából fennmaradt összesen kb. 600 kő és egy tucat fa keresztelőmedence” – kisebb részben szenteltvíztartó, ahogy arról korábban már volt szó – gyűjteménye. Címét, a találó „kőbe faragott liturgiát” a szerző Zolnay Lászlótól kölcsönözte, aki azt a csonkolt faágakkal díszített emlékek összegyűjtése során a selmecbányai (Banská Štiavnica, Szlovákia) keresztelőmedencével kapcsolatban fogalmazta meg.²⁶

Tari Edit a bronz keresztelőmedencék feldolgozását nem vállalta, de erre valójában nem is volt szükség. Egy függelékben azonban fel lehetett volna legalább sorolni azokat, mert igaz ugyan, hogy a nagyon eltérő – előkelő és drága – anyag és technika más igényszintről és pénzügyi lehetőségekről tanúskodik, de a liturgiában betöltött szerep ugyanaz. Ahogy az a bevezetőben szerepel is, kilenc erdélyi darabot Benkó Elek fel is dolgozott.²⁷ A Szepesség és Sáros hasonló emlékeit 1984-ben Verő Mária gyűjtötte össze szakdolgozatában,²⁸ eredményeit – 18 darab katalógusával – 2002-ben nagyszabású tanulmányban közzé is tette.²⁹ Pozsony, Kassa és Beszterce-

bánya bronz keresztelőkútjaival kiegészítve a két gyűjtést már harminc tételnél járunk – ennyivel mindenképpen kiegészítve/pontosítva Tari Edit mennyiségi adatbázisát. A keresztelésre feljogosító plébániajoggal rendelkező városi és falusi, valamint szerzetesei templomok a 14. század elején 4000–4300-ra becsülhető számát a szerző az F. Romhányi Beatrixszal való konzultáció eredményeként adja meg, és a feltételezett középkori plébániákra vonatkozó, fentebb idézett 4300-as szám azt jelenti, hogy ha épülhettek is új templomok a középkor végéig, de azok jórészt a régebbiek helyett, azok megújításaként születhettek. Minden ilyen templomban számolhatunk egy keresztelőmedencével, a legtöbben azonban egyidejűleg kettővel már nem. Inkább kivételes Pozsonyszentgyörgy (Svätý Jur, Szlovákia), ahol ugyanabban a templomban található ma is két, lényegében egykorú, egyaránt ausztriai készítésű vörösmárvány keresztelőkút. A fentebb említett, egyazon templomhoz kapcsolódó kettőshármas emlékcsoportok inkább a keresztelőmedence-szenteltvíztartó kettősséget mutatják. A korpuszba foglalt emlékegyet azt igazolja, hogy a műfaj igazából nagyon konzervatív. Egyrészt akár román kori darabok is használatban maradhattak sok évszázadon át, még napjainkig is (túlélve például az eredeti templom lebontását és újjáépítését), másrészt a későbbi korok is hajlamosak voltak archaizáló darabok létrehozására. Vagyis: a bronz emlékekkel együtt közel hatszázötven tétel, még ha nem is valamennyi keresztelőmedence, hiszen szenteltvíztartók is vannak közöttük, az egykori állagnak nem is olyan kis százalékát (körülbelül 15%-át a térképekhez kapcsolódó magyarázat szerint³⁰) adja ki – nem csupán egy-kettőt, mint bizonytalanul becsülhetően a középkori sírkövek.

A műfaji konzervativizmus az oka, hogy valójában a gyűjtésnek alig meghatározható az időbeli felső határa. Mielőtt egyáltalán belekezdene a szerző a valódi katalógusba, kisebb csoportokként teszi közzé a különleges darabokat. Így az építészeti elemekből, oszlopfőből, zárókőből másodlagosan átfaragott emlékeknek inkább csak listáját szerkesztette be a szövegbe. Ez egyébként kiegészíthető egy, a Vas megyei Pornóapáti plébániatemplomában található, szürkésfehér márványból készült, 13. századi oszlopfőből átfaragott darabbal – minden bizonnyal az egykori pornói ciszterci apátságából származik.³¹ Egy másik, közel húsz darabot számláló csoportot alkotnak az újrahasznosított török mosdótalak,

²³ BENKÓ 2002.

²⁴ GERMAN 2014.

²⁵ TARI 2000.

²⁶ Lásd TARI 2018, 6. és 59.

²⁷ BENKÓ 2002, 85–101, 377–421.

²⁸ VERŐ 1984.

²⁹ VERŐ 2002.

³⁰ Lásd TARI 2018, 339.

³¹ ZSÁMBÉKY–HAJMÁSI–IVICSICS 2002, 146, 150. (74.4. kat. sz.); 607–610. kép.

ezek fotókkal és rajzokkal ellátott, „rendes” katalógustételekbe lettek már rendezve. A fa keresztelőmedencék fejezete 16 tételt számlál – ahogy a szerző írja, ez „szubjektív válogatás” eredménye –, és lehet, hogy a néprajz számára esetleg nem, de számomra és a magyar művészettörténet-írás számára ez a rész tökéletes novum. Tari Edit az általa megismert, lényegesen nagyobb számú faragvány közül az archaikus, középkori-as darabokkal egészítette ki a késő középkori emlékeket, a legkésőbbiek akár 18. századi évszámokat is hordozhatnak. Külön alfejezetet alkot tíz lavabo – szentélyben vagy sekrestyében elhelyezett kézmosó tál vagy medence.

A kötet terjedelmének több mint felét teszi ki a központi katalógus. Itt egészen korai, 12–13. századi, román kori faragványokra is rábukkanhat az olvasó, nagyon sok darab a gótika sokszor igencsak egyszerű formakincsét mutatja, és a Mátyás- és a Jagelló-kori reneszánsz néhány alkotása is feltűnik közöttük. 1604-es, 1639-es, 1646-os, 1652-es, 1658-as, 1663-as, 1666-os, 1670-es, 1709-es évszámú, esetenként teljesen középkori gondolkodásmódról tanúskodó faragványok, valamint a datálatlan daraboknál időnként a „középkori jellegű” kitételek jelzik a már említett konzervativizmust, a feliratok kisebb részében azonban az utólagos vésés, karcolás lehetőségét is felveti a szerző. Fotón még 20. századi faragványok is feltűnnek a lapokon. Almakeréken a katalógustétel valójában az evangélikus templom a kötetben is reprodukált archív fényképről és régi felmérési rajzról ismert keresztelőmedencéjének szól, az azonban ma már nincs meg, egy új fotó a mai medencét ábrázolja. Hasonló a helyzet a veszprémi székesegyháznál, csak éppen ott nem is egy egyszerű „tucatdarabról” van szó, hanem egy jelentős román kori faragványról. 2007-ben Tari Edit még szerencsére lefényképezte, azóta senkinek sem sikerült a nyomára akadnia, így a templom műemlékes kutatóinak sem – a ma már „archívna” számító 2007-es fényképen kívül a szenteltvíztartó/medence két 1911-ben faragott, neoromán másolata közül az egyikről készült új fotó került be a kötetbe. Az archaikus darabok alfejezetében kapott helyet a máriafalvai (Mariasdorf, Ausztria) középkori templomban lévő, az épületet helyreállító Steindl Imre tervei szerint a pécsi Zsolnay-gyárban kerámiából égetett, neogótikus stílusú keresztelőmedence – nincs szó arról, hogy restaurálás előtti elődjéről bármit is lehetne tudni, így aztán a kötet rendszeréhez valójában nem is kapcsolódik. Egyébként ennek az archaikus, 18–19. századi jelzővel megcímezett, kéttucatnyi csoportnak a válogatását erősen szubjektívnek nevezi Tari Edit. A némelyik darabra

véssett évszámmal kapcsolatban itt is felveti az utólagos beavatkozás lehetőségét.

Hetvennél több az elveszett és csak leírásból ismert medencék, illetve a bizonytalanul értelmezhető töredékek tételeinek a száma. Az idetartozó faragványokra a szerzőnek nem sikerült rábukkannia, illetve meghatározásukban nem volt biztos.

A katalógusblokk utolsó alfejezete a *Műrajzok az emléanyagban* címet viseli, és lényegében a Myskovszky Viktor publikációiban, illetve a műemléki tervtárban fellelhető, a 19. század második felében, a magyar műemlékvédelem hőskorában keresztelőmedencékről készített felmérési rajzokat veti egybe az emlékekről készített fényképekkel. Az derült ki, hogy az arányok és a részletek a valóságtól akár jelentős mértékben is eltérhetnek, a rajzok esztétikuma sokkal fontosabb volt a dokumentálás pontosságánál. Myskovszky Viktor megítéléséhez érdemes felidézni az 1883 és 1885 között a Műemlékek Országos Bizottságában zajlott „Myskovszky-ügyet”. A MOB építész tagjai számon kérték a kassai rajztanáron a műszaki precizitást: „Tanár Úr felvételei – különösen a pontos méretek figyelembe nem vétele miatt – az építészet kívánalmának meg nem felelnek.”³² Ez tehát nem csupán a nagyobb méretű, nehezebben mérhető épületek esetében volt így, de a kézre eső berendezési tárgyak – a keresztelőmedencéken kívül említhetem a sírköveket is – rajzolása során is. Tari Edit feltevését, hogy a rajzoló helyszíni skicc után dolgozhatott, csak megerősíthetem: a műemléki tervtárban ma is megtalálhatók a vázlatkönyvei (35 füzet!), bennük minden bizonnyal témánkhoz tartozó vázlatokkal is.

A kötet előzéklapjaira a Kárpát-medence térképe került a keresztelőmedencék földrajzi eloszlását mutató apró jelekkel – a hátsón található a hozzájuk tartozó jelmagyarázat, valamint annak a három résztérképnek a lehatárolása, amelyek a kötet végén dupla oldalra nagyítva immár sorszámmal ellátva jelölik a kötetben szereplő helyszíneket: az 588 település, ahogy arról korábban már volt szó, hatszáznál több emléket jelent. A Kárpát-medence egy további dupla oldalas térképén a korszakok és a stílusok eltérő színekkel jelölt emlékcsoportjai jelennek meg. Egy sokkal kisebb léptékű térkép a vakmérnök díszű medencék topográfiáját mutatja, egy másik pedig azt a német, osztrák és cseh területeken található 24 helyszínt prezentálja a megfelelő Kárpát-medenceiek mellett, ahol a szerző ismeretei szerint késő gótikus, csonkolt faágas díszítésű medencék találhatók.

³² BORSOS 1974, 29–30, 32.

A térképek valójában olyan összegzések, amelyek az ismertetésben átvezetnek bennünket a bevezető tanulmányhoz. Eddig kizárólag a katalógusról volt szó – ez persze a könyv gerince, az egész munka alapvető célja. Tari Edit azonban értelmezte is az általa összegyűjtött anyagot. Egy hazai és egy európai kutatástörténetet követően – már csak a kötet címét is magyarázóan, de valójában a tárgyak használatának hátterét jelezve – bemutatja a liturgiai összefüggéseket. Ezt követi egy, a darabok megformálásából általánosított tipológiai csoportosítás, majd a jellemzőbb díszítések – kereszt, címerpajzs, évszám és felirat, emberábrázolás, Agnus Dei, növényi és geometrikus ornamentika, sodrott kötődísz, vakmérnök, csonkolt faág – és az azokat hordozó emlékek bemutatása. A csonkolt faág motivális elemzése Zolnay Lászlónak a budai ásatási leleteit összefüggésbe helyező tanulmányán alapul.³³ Megemlíthető azonban, hogy a budai faragványok kapcsán később Papp Szilárd is kitért *Astwerk* címmel a témára, a korai külföldi példák sorában megemlítve az 1453-as évszámú strasbourg-i keresztelődencét is; a motívum elterjedését a sváb területekhez kapcsolta, későbbi – 1480-as évekbeli – példák alapján azonban a Közép-Rajna-vidék szerepét is kiemelte.³⁴ Ez utóbbival egyezik, illetve határos vele az a terület, ahol Tari Edit gyűjtése alapján a faágas motívumú külföldi keresztelődencék túlnyomó többsége található.

Nagyon fontos a *Középkori kőfaragóműhelyek* cím alá besorolt munkaszervezési, bányászati, kőszerszertési kérdések tárgyalása – az utóbbi kapcsán ritka magyarországi lelet a Felsőalpár-Lakitelek Wilhelm Gábor ásatásából származó, töredékes keresztelődencéje alsó síkján felfedezett szerkesztési vonalrendszer. Nem ez az egyetlen friss régészeti lelet a katalógusban – a bevezető végén 140-nél több név jelzi Tari Edit imponáló kapcsolati hálóját, a munkáját bármi módon segítő régészeket, művészettörténészeket, építészeket, restaurátorokat, határon innen és túlról.

Végül a lehetséges műhelykapcsolatok feltárása zárja a bevezető tanulmányt, néhány meggyőző összefüggés felismerésével. Aligha lehet azon csodálkozni, hogy leginkább olyan összetartozó csoportokról van szó, amelyeket elzártabb, konzervatívabb határvidékek szomszédos vagy közeli falvainak gondosabban megőrzött keresztelődencéi alkotnak, például román stílusú darabok Erdély délkeleti csücskében vagy késő gótikus faragványok Liptóban. Erdélyi darabok

vízszintesen egymásba kapcsolódó, szív alakú levelek alkotta, román stílusú fríze kapcsán még dél-skandináv, svédországi párhuzamokat is talált Tari Edit. Nem tudom megállni, hogy ne utaljak arra: a Germán–lengyel-alföld kőben szegény területein skandináviai eredetű, gránitból és a Gotlandban bányászott kagylós mészkőből faragott korai keresztelődencék tucatjai maradtak fenn főleg a középkori eredetű falusi templomokban – az eredetileg sok száznyira becsülhető, nehéz faragványok a Balti-tengeren átkelő hajók tőkesúlyaként érkeztek, amelyeket el lehetett adni, hiszen a mezőgazdasági termékekkel megpakott járművek visszaúttján már nem volt rájuk szükség.³⁵ Típusaik hatása olyan hosszantartó volt, hogy a Brandenburg területén található egyetlen bányászható kőből, a Berlin közeli Rüdersdorf mészkőéből a 15. század második felében faragott keresztelőkutak archaikus formái sokkal inkább a még román stílusú gránit-emlékekre utalnak, mintsem a környék néhány korszerű gótikus faragványára.³⁶

A kötet bevezetőjében szerepel, hogy egy ilyenfajta munka sosem befejezett, és talán egy online felületen lehet majd folytatni a később beérkező adatokkal kiegészítve. Ehhez már most tudok adalékul szolgálni. Az év elején vettem elő egy régi cédulámat a Sáros megyei Nyársardó (Ražňany, Szlovákia) templomának egy állítólagos sírfeliratáról.³⁷ Kiderült, hogy valójában a falu szülötte, Nyási Benedek jogi doktor, esztergomi kanonok, santoriai címzetes püspök, nyitrai főesperes, esztergomi vikárius³⁸ donációs feliratáról van szó a reneszánsz pasztofóriumon,³⁹ és a pozitivisták anyaggyűjtések és kiadványok nagy támogatója, Kollár Tibor szervezésében tavaly lezajlott sárosi fotóexpedíció során Gaylhofer Kovács Gábor és Szakács Béla Zsolt egy ugyancsak reneszánsz, mutatós keresztelőkutat is lefényképeztek. A munka tehát folytatható. Most azonban a szerző kicsit talán szusszanhat egyet: nagyon komoly kötetet tett le az asztalra. Mindenki figyelmébe ajánlható!

³⁵ Például szinte teljesen egyforma, árkádsoros díszű, korai gótikus keresztelődencék a 13. század közepéről egyrészt a güstrowi székesegyházban, másrészt Rerik plébániatemplomában: HELWIG [é. n.] 7, 12; BULLERJAHN [é. n.], 18; Egy vörös mészkőből faragott, lábán dombormívű fejekkel díszített keresztelődence található a biendorfi templom kertjében.

³⁶ KNÜVENER 2011, 20, Abb. 10–11.

³⁷ VERESS 1941, 415, 416.

³⁸ C. TÓTH 2017, 30.

³⁹ ŠAŠKY 1988, 279. kép; DIVALD 1999, 273; CIULISOVÁ 2002, 129–130; MIKÓ 2004, 30, 18. kép; 2005, 207, 232. (15. jegyzet).

³³ ZOLNAY 1980, 117–130.

³⁴ PAPP 2005, 136–137.

IRODALOM

- ÁBEL JENŐ
1880 Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon. Közzéteszi: Ábel Jenő. Budapest.
- AGGHÁZY MÁRIA
1959 A barokk szobrászat Magyarországon 1–3. Budapest.
- BEKE LÁSZLÓ
1980 Sodronyzománcos ötvösművek. MTA Művészettörténeti Kutató Csoport, Budapest.
- BENKŐ ELEK
2002 Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi. Budapest–Kolozsvár.
- BORSOS BÉLA
1974 A magyar műemlékvédelem hivatala és gyűjteményei az 1881. évi törvény megjelenésétől Henszlmann haláláig (1888). Magyar Műemlékvédelem (Budapest) 7, 1971–1972.
- BULLERJAHN, ROLF
[é.n.] Die Pfarrkirche zu Rerik. (DKV-Kunstführer Nr. 500/9, Zweite, veränderte Auflage) München.
- CIULISOVÁ, INGRID
2002 Humanizmus a renesancia. Mestár, umenie a idey Erazma Rotterdamského. In: Bakoš, J. et al. (ed.): Problémy dejín výtvarného umenia Slovenska. Bratislava, 120–144.
- DÉRI BALÁZS
1992 „disicio...” címszó. In: A magyarországi középkori latinság szótára III. (D–E). Kiadásra előkészítette: Boronkai I. és Bellus I. Budapest, 177.
- DIVALD KORNÉL
1999 Felső-Magyarország ingatlan és ingó műemlékeinek lajstroma. In: Bardoly I. (szerk.): A „szentek fuvarosa”. Divald Kornél felső-magyarországi topográfiája és fényképei 1900–1919. (Forráskiadványok III.) Budapest, 127–464.
- GALAVICS GÉZA
2018 Klára Garas (1919–2017) in memoriam. Acta Historiae Artium (Budapest) 59, 5–17.
- GARAS KLÁRA
1953 Magyarországi festészet a XVII. században. Budapest
1955 Magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest.
- GENTHON ISTVÁN
[é. n.] Magyarország művészeti emlékei. Bibliográfia, kézirat. MÉM–MDK: Magyar Építészeti Múzeum – Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Könyvtár; illetve: Magyar Tudományos Akadémia, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet, Könyvtár.
- GERMAN, KINGA
2014 Sakramentnischen und Sakramentshäuser in Siebenbürgen. Die Verehrung des Corpus Christi. Petersberg.
- HELWIG, CHRISTOP
[é. n.] Der Dom zu Güstrow. (DKV-Kunstführer Nr. 413/9, Sechste, völlig neubearbeitete Auflage). München.
- HENSZLMANN IMRE
1885 Honi műemlékeink hivatalos osztályozása I–III. Archaeologiai Értesítő (Budapest) Ú. F. 5, xvi–xxiii, xxvii–xxx, xxxvi–xl.
1886 Honi műemlékeink hivatalos osztályozása IV–V. Archaeologiai Értesítő (Budapest) Ú. F. 6, 114–117, 335–337.
1887 Honi műemlékeink hivatalos osztályozása VI–VII. Archaeologiai Értesítő (Budapest) Ú. F. 7, 263–267, 349–352.
- IPOLYI ARNOLD
1861 Régi magyar keresztutak és Magyarország czímerének monumentalis használata. Archaeologiai Közlemények (Budapest) 2, 179–186.
1862 A középkori emlékszerű építészet Magyarország. A M. Tudom. Akadémia XX. ünnepélyes köz ülésében dec. XXII. MDCCCLXI. előadta Ipolyi Arnold, M. Ak. r. tag. A M. Tud. Akadémia Évkönyvei X. kötetének VIII. darabja. Pest.
1863 A középkori szobrászat Magyarországon. A M. Tudom. Akadémia XXI. ünnepélyes köz ülésében jan. XVII. MDCCCLXIII. előadta Ipolyi Arnold, M. Ak. r. tag. A M. Tud. Akadémia Évkönyvei X. kötetének XIII. darabja. Pest, 1–77.
1864 A középkori magyar festészet emlékeiből. A szepesváraljai XIV. századi történeti falfestmény. A Magyar Tudományos Akadémia XXII. ünnepélyes közülésében jan. XXIII. MDCCCLXIV. előadta Ipolyi Arnold M. akadémiai rend. tag. A M. Tud. Akadémia Évkönyvei XI. kötetének III. darabja. Pest, 1–19.
1997 Tanulmányok a középkori magyar művészetről. [Budapest]

KNÜVENER, PETER

- 2011 Die spätmittelalterliche Skulptur und Malerei in der Mark Brandenburg. (Forschungen und Beiträge zur Denkmalpflege im Land Brandenburg, Band 14). Worms-Berlin.

V. KOVÁCS SÁNDOR

- 1987 Janus Pannonius összes munkái. Budapest.

LŐVEI PÁL

- 1995 A középkori Magyarország síremlékei – kutatási helyzetkép. *Ars Hungarica* (Budapest) 23:2, 243–252.

MAROSI ERNŐ

- 2009 Magyar(országi) művészettörténet – régiók művészettörténete. In: N. Kis T. (főszerk.): *Colligite fragmenta! Örökségvédelem Erdélyben. Örökségvédelmi konferencia*, Budapest, ELTE 2008. ELTE BTK Művészettörténeti Intézeti Képviselő, Budapest, 9–19.
- 2010 [opponensi vélemény] In: Lővei Pál „*Posuit hoc monumentum pro aeterna memoria* (Bevezető fejezetek a középkori Magyarország síremlékeinek katalógusához)” című akadémiai doktori értekezésének vitája. *Művészettörténeti Értesítő* (Budapest) 59, 345–349.

MIKÓ ÁRPÁD

- 2004 A bártfai városháza. *Művészettörténeti Értesítő* (Budapest) 53, 19–52.
- 2005 Stílus és felirat. Kőbe vésett, klasszikus- és korai humanista kapitálissal írott feliratok a Mátyás- és Jagello-kori Magyarországon. *Művészettörténeti Értesítő* (Budapest) 54, 205–244.

PAPP SZILÁRD

- 2005 A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Budapest.

PATAY PÁL

- [1989] *Corpus campanarum antiquarum Hungariae*. Magyarország régi harangjai és harangöntői 1711 előtt. Magyar Nemzeti Múzeum [Budapest].

RADOCSAY DÉNES

- 1954 A középkori Magyarország falképei. Budapest.
- 1955 A középkori Magyarország táblaképei. Budapest.
- 1957 Gótikus magyar címereslevelek. *Művészettörténeti Értesítő* (Budapest) 6, 271–294.
- 1958 Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen. *Acta Historiae Artium* (Budapest) 5, 317–358.
- 1977 Falképek a középkori Magyarországon. [Budapest]
- 1963a Gótikus festmények Magyarországon. Budapest.
- 1963b Gotische Tafelmalerei in Ungarn. [Budapest]
- 1964 Gotische Wappenbilder auf ungarischen Adelsbriefen II. *Acta Historiae Artium* (Budapest) 10, 57–68.
- 1965 Renaissance Letters Patent granting armorial bearings in Hungary I. *Acta Historiae Artium* (Budapest) 11, 241–264.
- 1966 Renaissance Letters Patent granting armorial bearings in Hungary II. *Acta Historiae Artium* (Budapest) 12, 71–92.
- 1967 A középkori Magyarország faszobrai. Budapest.
- 1971 Les principaux monuments funéraires médiévaux conservés à Budapest. In: comte d'Adhémar de Panat et al. (ed.): *Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay ... Braga*, 461–486.

RÓMER FLÓRIS

- 1863 A középkori keresztelő medenczék. *Archaeologiai Közlemények* (Budapest) III, Új folyam I. 127–138.
- 1871 Régi harangjaink és keresztelő-kútjaink ismertetéséhez. *Archaeologiai Értesítő* (Budapest) 5, 173–178.
- 1874 Régi falképek Magyarországon. (*Monumenta Hungariae Archaeologica – Magyarországi Régészeti Emlékek III/I.*) Budapest.

ŠAŠKY, LADISLAV

- 1988 *Kunstdenkmäler der Slowakei*. Bratislava.

TARI EDIT

- 2000 Pest megye középkori templomai. *Studia Comitatus* (Szentendre) 27.
- 2018 Kőbe faragott liturgia. A Kárpát-medence középkori kő keresztelőmedencéi. Budapest.

C. TÓTH NORBERT

- 2017 Magyarország késő középkori főpapi archontológiája: Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökeik, vikáriusaik és jövedelemkezelőik az 1440-es évektől 1526-ig. Győr.

R. VÁRKONYI ÁGNES

- 1973a A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban I. A pozitivisták történeteszmélete Európában és hazai értékelése 1830–1945. Budapest
- 1973b A pozitivisták történeteszmélete a magyar történetírásban II. A pozitívizmus gyökerei és kibontakozása Magyarországon 1830–1860. Budapest.

VERESS ENDRE

- 1941 Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. (Olaszországi Magyar Emlékek III.) Budapest.

VERŐ MÁRIA

- 1984 Adatok a magyarországi bronzművesség történetéhez. Későközépkori keresztelőkutak a Szepességben és Sárosban. Szakdolgozat, ELTE BTK Művészettörténeti Tanszék, Budapest.
- 2002 Spätmittelalterliche Erntaufbecken in Nordungarn: in der Zips und in Bartfeld. Acta Historiae Artium (Budapest) 43, 113–190.

ZOLNAY LÁSZLÓ

- 1980 Csonkolt faágas motívumok későgótikus épületplasztikáinkban. Művészettörténeti Értesítő (Budapest) 29, 117–130.

ZSÁMBÉKY MONIKA–HAJMÁSI ERIKA–IVICSICS PÉTER

- 2002 Pornóapáti, egykori pornói ciszterci apátság. In: Lövei P. (szerk.): Lapidarium Hungaricum. Magyarország építészeti töredékeinek gyűjteménye 6. Vas megye II. Vas megye műemlékeinek töredékei 2. Magyarszecsőd – Zsenyve. Budapest. 146, 150. (74.4. kat. sz.); 607–610. kép